

УДК 321.01:94.355(477),14/17”

 Радько П. Г.

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПОГЛЯДИ КОЗАЦЬКИХ ЛІТОПИСЦІВ У КОНТЕКСТІ НАЦІОНАЛЬНИХ ТРАДИЦІЙ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

А Проаналізовані мета, основні завдання та історіографічні підходи до вивчення соціально-політичних поглядів козацьких літописців у контексті національних традицій державотворення.

Ключові слова: державотворення, козацькі літописці, національно-державницька традиція, історики-практики, козацькі канцеляристи, вибори гетьмана, суспільно-політичні погляди.

Актуальність і практичне значення проблеми полягає в тому, що нині стає очевидним, твори визначних істориків, зокрема козацьких літописців є твори патріотів-українців, науковців-державників, які у своїй творчості, повсякденній роботі та громадсько-політичній діяльності спиралися на національно-державницьку героїчну традицію, яка була нерозривно пов'язана з культом обов'язку перед своїм народом і його майбутнім. Участь козацьких літописців у державному будівництві козацької державності об'єктивно сприяла тому, що вони як суб'єкти державницької діяльності, мали змогу глибше бачити позитивні й негативні сторони історичного процесу на тому стані його розвитку, до якого були причетні. Вони мали змогу користуватися необхідними документами як офіційного, так і неофіційного характеру, в яких знаходили відображення ті чи інші події та історичні факти. Разом з тим участь козацьких літописців у різних державних інституціях тієї чи іншої доби, зокрема козацької, значною мірою впливала на їхнє трактування та оцінку історичних подій тієї епохи, в якій вони жили. Державотворча діяльність козацьких істориків залежала також від того, до якого соціального стану вони належали, якій політичній силі вони симпатизували, пропагандистами яких державницьких концепцій себе вважали, якої дотримувалися історіософії при оцінці тих чи інших явищ української історії. Ось чому, дослідження саме державотворчої діяльності українських козацьких істориків дає змогу глибше зрозуміти значення історичної науки у пропаганді традицій державотворення як у теоретичному, так і в практичному значенні цієї важливої проблеми.

Обґрунтовуючи важливість постановки даної

проблеми саме таким чином, варто враховувати ту обставину, що будь-яка наука існує у двох площинах: теоретичній і практичній. Адже літописці-практики, осмислюючи різноманітні форми, в які втілювалася українська державність у залежності від історичних обставин, були збагачені досвідом державотворення в Україні і вдавалися до аналізу його уроків і помилок. Осмислення істориками досвіду українського державотворення має свій традиційний характер.

Новизна нашої розвідки полягає у тому, що ми прагнемо подати аналіз суспільно-політичних поглядів видатних козацьких літописців як джерела у контексті української політичної думки.

Відтак, *завдання нашої статті* – визначити політичні ідеї у козацьких літописах як такі, що стали складовими частинами тогочасного політичного процесу і репрезентують офіційну позицію Козацької держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасні дослідники історіографії незважаючи на те, що у науковий обіг козацькі літописи були введені з другої половини ХІХ ст., їхня політична значущість до цього часу залишається мало вивченою. Різні аспекти джерел досліджували М. Андрусак, О. Апанович, Л. Білас, Д. Багалій, І. Борщак, М. Возняк, М. Грушевський, Я. Дзира, Д. Дорошенко, Д. Наливайко, В. Шевчук та ін. Зазвичай, увага дослідників була зосереджена на вивченні козацьких літописів як історичного джерела.

Останнім часом до творчості козацького літописця Самовидця, крім М. Андрусяка, Д. Багалія, М. Возняка, мало хто звертався, окрім авторів 3-го тому «Історії української культури» [6], зокрема авторів, якими стали В. Борисенко, В. Горобець, В. Горський, О. Гуржій, О. Дзю-

ба, Я. Ісаєвич, М. Котляр, В. Матях, В. Ричка, П. Сас, В. Смолій, В. Степанков, О. Струкевич, Т. Чухліб та ін. До спадщини С. Величка звертаються сучасні дослідники, зокрема Л. Гаврилова, М. Газілов, Я. Дзира, В. Кривошея, Г. Панчук, В. Соболев, В. Нагорний, Б. Небесью, В. Остапенко, В. Шевчук та ін. Літописцем рідного Полтавського краю зацікавилися місцеві дослідники О. Андрієць, Ю. Волошин, І. Пойдьом, М. Сикало, Б. Скорик та ін.

Спадщину Григорія Грабянки ретельно досліджують І. Дзира, В. Остапенко, П. Сас, а також полтавські автори В. Пастухов, П. Радько, В. Ревежук, В. Сарапин та ін.

Важливим джерелом для подальшого вивчення козацької історіографії має збірник козацьких літописів [5]. Це видання унікальне, воно придатне як для наукової роботи, так і для шанувальників рідної історії та культури.

Основний зміст статті полягає в тому, що живі потреби в історії починаючи з XVI–XVII ст. виходили, по-перше, зі середовища практиків, так сказати, самої історичної справи і практики, по-друге, із середовища юристів і політиків, козацької старшини та козацьких канцеляристів. На Заході це були: Макиавеллі, Боден, Гроцій, Гоббс, а в Україні – Самовидець, Величко, Грабянка. У сучасних їм подіях, у зміні політичних форм вони шукали певного закону і послідовності; під впливом криз (руїн) вони намагалися з'ясувати причини падіння та занепаду політичних форм, демократичних інститутів Гетьманщини. Природним було з їхнього боку шукати в минульщині аналогії, порівнювати конкретні історичні явища, відшукувати в них типічне, загальне, придивлятися до елементів явищ, які повторювалися.

Центральною темою в усіх козацьких літописах є Хмельниччина. Авторами їх були люди світські, які належали до козащини і брали безпосередню участь у подіях або були їх свідками. Джерелами козацьких літописів були не тільки старі українські літописці, польські та інші історики, але й офіційні акти, щоденники, журнали подій, що велися в гетьманській канцелярії, навіть поетичні твори [4, с. 399].

Підтвердженням цього може бути той незаперечний факт, що автори козацьких літописів були причетні до державного будівництва. Так, Самовидець належав до шляхетського стану і служив канцеляристом, що сприяло його обізнаності в дипломатичних справах. Він оповідає, як наочний свідок, про осаді Смоленська 1654 р., Риги 1655 р., він був присутній на раді в Чигирині, брав участь у дипломатичній місії за Юрія Хмельницького в 1660 році, належав до прихильників Сомка. Як свідок, він розповідає про вибори гетьмана Многогрішного у 1669 р. За політичними вподобаннями Самовидець – переконаний монархіст; він лояльно ставився до польських королів, а потім ці самі почуття переносив на московського царя. Як прихильник шляхетського стану,

демонструє прихильне ставлення до просвіти і науки. Самовидець був дуже добре проінформований не тільки про українські, а й про європейські справи, наприклад, про війну айстроугорців із турками в 1683–1691 роках. Він любив моралізувати й оцінювати історичних діячів та їхні окремі вчинки з погляду своїх релігійних і соціально-політичних переконань [3, с. 24].

«Літопис Самовидця» вважається найповнішим і вірогідним джерелом із історії України періоду 1648–1702 рр. Авторство точно не встановлено, хоча дослідники припускають, що автор належав до козацької старовини. Ймовірно це був Роман Ракушка – Романовський, генеральний підскарбій Івана Брюховецького, а останні десятиліття свого життя – священик у Стародубі. Анонімний автор «Самовидця» виступав за цілісність козацької України, різко засуджував міжусобну боротьбу представників еліти [8, с. 30, 36, 60, 89, 99].

Автор «Самовидця» набагато краще знав традиції проведення козацьких рад порівняно з царськими інформаторами. Автор літопису визначив також ритуальний момент скликання ради, як барабанний сигнал. У зробленому Самовидцем описі обрання гетьмана були відкриті риси політичного ритуалу, що був характерний для практики козацьких рад: голосування вигуками за претендента на гетьманство і вербальна формула цієї процедури; посадити його на стілець і вручити булаву та бунчук, що символізувало публічний акт зведення в гетьманський сан [6, с. 398].

У літописі Самовидця також простежуються нові деталі козацького виборчого ритуалу. Йдеться про те, що після попереднього висунення кандидатури на гетьманство (вигуками прізвища кандидата) козаки ще раз підтвердили свій вибір із непокритими головами (можливо, підкидаючи шапки або ж тримали їх у руках). Безперечно, це був політично значущий ритуал, яким підводилася риска волевиявленню козацького загалу. Адже після цього розпочався завершальний етап гетьманської елікції – своєрідна конфірмація гетьмана шляхом покриття його корогвами біля бончука і публічне проголошення його гетьманом [4, с. 399].

Найцікавішим із літописців козацької доби, безперечно, є Самійло Величко – канцелярист Війська Запорозького, з 1690 р. служив при генеральному писареві В.А. Кочубею; інколи він виконував важливі урядові доручення. Десь 1704 року він перейшов на службу до Генеральної Канцелярії, де, як сам каже, «был не последним в делах писарских». У кінці 1708 р. Величка усунуто з посади за його близькість до В. Кочубея, він завжди вихваляв Кочубея, як «пана доброго, мудрого и побожного человека», а Мазепу не любив, називав «Макиавелем» і «хитрим лисом» [3, с. 24–25]. Пізніше, після Полтавської битви знайшов він притулок у будинку Кочубеїв у Диканьці і доживав там віку за літературною та учительською працею.

С. Величко «Україною» називав витворену всере-

дині XVII ст. державу, яку розглядав невід'ємною складовою Малоросії. Одним із перших він показав, що боротьба, яка спалахнула 1648 р., точилася не за козацькі права, а за незалежність українського народу. Відстоюючи непорушність малоросійських «прав і вольностей», передбачених договором 1654 р., він піддавав критиці російський уряд за недотримання основних договірних умов, називав Андрусівський договір «торгом», що розділив «надвоє рікою Дніпро єдину старовічну, правдешню козацьку вітчизну Малу Росію» [1, Т-1: с. 26–27, 46, 79, 136–138, 229].

Аналізуючи зміст літопису С. Величка у політичному контексті, можна зробити висновок про те, що мислитель відстоював яскраво виражену автономічно-державницьку концепцію, що була характерна для тогочасної Козацької держави. С. Величко прагнув дати правдиву козацьку історію у своєму літописі, і коли сам помилявся, це залежало від помилок його джерел. Він удається до ласкавого читача, нехай той ці помилки виправляє. Це нагадує нам давнього руського літопису – той теж звертається із таким проханням до свого читача. Саме пошук історичної правди є досить важливим для С. Величка, бо він прагне усвідомити потреби своєї Вітчизни, шляхи їх подальшого розвитку [2, с. 649].

Літопис Г. Грабянки – один із найяскравіших і найцінніших творів українського літописання. Закінчений у 1710 році, він користувався великою популярністю й тривалий час розповсюджувався у багатьох списках. У літописі Г. Грабянки, як і у Величка та Самовидця, відбилася шляхетська ідеологія й значна залежність від старих літописів та канцеляторів, до яких вони не могли поставитися так критично, як пізніші українські історики. Хоча деякі історики (М. Грушевський) називають його першим «изыскателем малорусской старины». А деякі (Д. Багалій) вважали та претендувати на такий титул деякою мірою можуть й інші два козацькі літописи – Самовидця і Грабянки.

Григорій Грабянка навчався у Києво-Могилянській колегії, володів кількома мовами – польською, латинською, німецькою. У Грабянок дітей не було. З 1686 року він на військовій службі. Спочатку був сотником, полковим осавулом, а з 1717 по 1726 рік перебував на посаді полкового судді. Саме на цій посаді чи не найбільше виявляється неординарність постаті Григорія Грабянки, зокрема його взаємостосунків із гадяцьким полковником Михайлом Милорадовичем. Милорадович був відомий сваволею, яку він чинив разом зі своїми помічниками: постійними утисками простого народу, визискуванням козацтва, хабарництвом, здріством і навіть грабунками. Зі самого початку свого суддівства Грабянка різко виступив проти полковникових утисків простого народу. Не бажав він миритися також і з несправедливим судочинством у Гадяцькому полку, зокрема із втручанням Милорадовича в полкове судочинство.

У передмові до Літопису Г. Грабянка визначає мету свого твору та з'ясовує ті причини, що спонукали його взятися за перо. Оскільки в книгах, що написані давніми істориками, багато говориться про козаків, він хоче довести, що «вони і на землі, і на морі тьму турок і татар повбивали і під личиною самоволі сугубо добре діло творили: по-перше, від хижаків татар братців-християн відбивали та волю їм дарували, по-друге, Польське Королівство і Русь від злоби татарської мужньо відстояли. І в битвах тих були звияжними не заради слави, а заради оборони землі своєї від тих, хто хотів заволодіти нею». Автором Літопису окреслюються територіальні межі козацьких володінь, які «засвідчили землеміри на картах світу, виділивши в них воеводства Київське, Чернігівське, Брацлавське та Подільське, де протікають ріки Дністро, Буг, Горинь, Дніпро та Сурож, а звідти до Чорного моря» [7, с. 11].

І заради того, щоб славетні звершення козаків, під проводом благополучних вождів здійснені, а особливо за Богдана Хмельницького, преславно-го вождя запорозького, котрий стояв за «вольності руські супроти поляків» і котрий виступив проти образ нестерпних, які чинили поляки за владарювання польських королів Владислава та Казимира, і щоб звершення ці не пішли в забуття. Г. Грабянка «замислив оцю історію написати на незабудь нащадкам». Автор літопису використав щоденники воїнів, що перебували у війську, матеріали духовних і мирських літописів, наскільки він міг знайти в них щось достовірне, розповіді очевидців, що ще були живими і змогли підтвердити слова літописців. Г. Грабянка хотів, щоб його твір переконав народи, «що не лише славеноруські монархи своєю силою напускали страх на всі сторони, а й їхні піддані, відстоюючи вітчизну і встаючи за образи росіян, спроможні проти цюнаймогутніших владарів збройно стояти» [7, с. 12].

Автор літопису обмежується коротким аналізом княжої доби, згадуючи про Аскольда й Діра Рюрикових, котрі прийшли до Києва і сіли на стіл князівський у ньому. Описав корисні діяння київських князів Олега, Ігоря, Святослава. Вбачаючи у небажанні руських князів жити в мирі і злагоді головну причину втрати незалежності Київською Руссю, Грабянка оповідає, як в Україні панували спочатку татари, приведені Батием, а потім литовці, як вона «потрапила в людське ярмо». Поставивши риторичне запитання «Чому царства розділяються і роди занепадають?», літописець пише, посилаючись на Апостола, що «похоті людські ведуть до воєн, війни ведуть до розпаду царств і до спустошення краю – підтвержень цьому досить». Зокрема, зазначає Грабянка, коли «князь Володимир, закінчивши тимчасове царствування пішов у вічне, то розділив царство своє на двадцять князівств. Підбурювані заздрістю (споковічним ворогом людини), сини Володимира, брати рідні, встали зі зброєю один на одного і забажали князівства відібрати. Почав

брат брата вбивати і виганяти із земель, що їх батько віддав їм у спадок. Саме тому й Батий, допущений Божою мудрістю, прийшов на Русь, підкорив її і храми божі та велич їхню поверг у прах і зрівняв із землею» [7, с. 23].

Центральна постать літопису Грабянки – гетьман Богдан Хмельницький. Це головний герой твору, в якому автор поєднує риси реальної історичної особи та ідеального вождя. У зображенні Грабянки він залишається недосяжною вершиною, прикладом для наступних поколінь. За переконанням автора, Хмельницький має дві основні заслуги – визволення України від «дуже тяжкого ярма ляхського з допомогою козацької мужності», «завдяки йому Україна на ноги стала», і те, що він, виходячи з історичних реалій, країну «в підданство привів», закріпивши перемогу над Польщею. Богдан Хмельницький виступає в літописі як «преславний вождь запорозький», «муж хитрий у військовій справі і дуже розумний», «від природи розумний і в науці мови латинської вправний».

Причиною того, що Богдан Хмельницький вирішив укласти союз з російським царем було й те (хоча про це Грабянка прямо не говорить), що в Україні вкрай загострилися соціально-політичні суперечки, дало про себе знати незадоволення у Війську Запорозькому (одні козаки трималися союзу з татарами, інші – з поляками, були й такі, що повертали свої погляди на московського царя). Крім того, невдоволення викликали чергові поразки козацького війська, його постійні втрати. Свідченням цього може бути проведення Богданом полковницької ради, де «не зовсім сіромі довіряли, побоювалися, що сірома, піддавшись на шляхетську намову, заради звільнення, може старшину видати». Та й самого Хмельницького «козаки не у всьому слухалися і вже не хотіли воювати з ляхами». «Побачив Хмельницький таку непокору, вийшов із Виговським та з полковниками до народу і ледве-ледве втихомирив його» [7, с. 80–82].

«Є твори, – пише сучасний дослідник Ю. Лу-

ценко, – доля яких в особливій суспільній заангажованості, які значною мірою впливали на сучасників та нащадків і по-своєму акумулювали національну енергію, щоб вона, ніби струм, потекла потім по артеріях народного тіла, витворюючи новий рівень самосвідомості та гальмуючи творення ферментів національного розпаду» [9, с. 5]. Так оцінені критиком «Енеїда» І. Котляревського та «Історія Русів», але ці слова повною мірою можна віднести до Літопису гадяцького полковника Григорія Грабянки.

Висновок полягає в тому, що суспільно-політичні погляди козацьких літописців мали патріотичну спрямованість, впливали на характер і структурну композицію національної державної ідеї, що опановувала на той час умонастроями громадянства. «Важливим нюансом» літописів Самовидця, Г. Грабянки і С. Величка стало вироблення їх авторами певної системи поглядів, тобто історичної концепції, основними ідеями якої стало ствердження спільності походження слов'янських народів, відстоювання рівноправності української народності та єдності українських земель, а також визнання козацькою старшиною історичного процесу як підстави для обґрунтування права на автономне і незалежне існування Української держави.

Список використаних джерел

1. Величко, С.В. Літопис. В 2-х томах (Давньоруські та давні українські літописи) / С.В. Величко. – Київ : Дніпро, 1991. – Т. 1. – 372 с. – Т. 2. – 642 с.
2. Газізов, М.М. Політична концепція Самійла Величка / М. Газізов // Держава і право : зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. Випуск 36. – Київ : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2007. – С. 647–653.
3. Дорошенко, Д.І. Огляд української історіографії. Державна школа: Історія. Політологія. Право // Д.І. Дорошенко. – Київ : Українознавство, 1996. – 256 с.
4. Енциклопедія Українознавства. Загальна частина. Перевидання в Україні / Інститут Української археографії НАН України. – Т. 2. – Київ : Ін-т Української археографії, 1995. – 802 с.
5. Збірник козацьких літописців: Густинський літопис Самійла Величка, Грабянки. – Київ : Дніпро, 2006. – 976 с.
6. Історія Української культури. В 5-ти т. : Українська культура другої половини XVII–XVIII. – Т. 3 / гол. ред. В. Смолій, – Київ : Накова думка. – 2003. – 1246 с.
7. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / пер. із староукр. Р.Г. Іванченко. – Київ : Т-во «Знання» України, 1992. – 192 с.
8. Літопис Самовидця. [Історіограф. пам'ятка другої половини XVII ст.] / Вид. підготував канд. філол. наук Я.І. Дзира; ред. колегія: акад. АН УРСР А.Д. Скаба (відп.ред.) та ін. – Київ : Наукова думка, 1971. – 207 с.
9. Луценко, Ю. Григорій Грабянка і його літопис / Ю. Луценко // Літопис гадяцького полковника Г. Грабянки. – Київ : Т-во «Знання» України, 1992. – С. 3–9.

Дата надходження
авторського оригіналу: 20.10.2015

Радько П. Г. Общественно-политические взгляды казацких летописцев в контексте национальных традиций государственного строительства.

А Проанализированы цель, основные задания и историографические подходы к изучению социально-политических взглядов казацких летописцев в контексте национальных традиций создания государства.

Ключевые слова: создание государства, казацкие летописцы, национально-государственная традиция, историки-практики, казацкие канцеляристы, выборы гетьмана, общественно-политические взгляды.

Radko P. G. Socio-political views of Cossack chroniclers in the context of national traditions of the state creation.

С An aim, main tasks and historiographical approaches concerning the study of socio-political views of Cossack chroniclers in the context of national traditions of the state creation are analysed.

Key words: creation of the state, Cossack chroniclers, nationally-state tradition, practical historians-workers, Cossack clerks, elections of hetman, social and political views.